

PORTRET SHAXS QIYOFASI.

Namangan viloyati tarixi va madaniyati davlat muzeyi

ilmiy xodimi Yuldasheva Dilfuza

Portret (fransuzchadan *portraire* – “chiziq yoki chegarani aks ettirmoq”, *parsuna* – lotincha . *persona* – “shaxs; kishi”) – inson obrazining tasviriy san’atdagi eng murakkab janri hisoblanadi.

Portret (fransuzcha *portrait* – tasvir) –) tasviriy san’at janri; real hayotda mavjud bo‘lgan yakka, ikki yoki bir guruh kishilar, rassom tasavvurida paydo bo‘lgan xayoliy qiyofalarning tasviri. Rang-tasvir, Haykaltaroshlik, Grafika, shuningdek, Fotografiya san’atining muhim janrlaridan biri. Portret asosida aniq shaxsning qiyofasini abadiylashtirish mumkin. Uning muhim tomoni tasvirning tasvirlanuvchi (model, asli)ga aynan o‘xshashligidir. Ijodkor portret orqali tasvirlanuvchi shaxsning ma’naviy dunyosini, ijtimoiy hayotdagi o‘rnini, kasbi, jamiyatdagi mavqeini aks ettiradi va uning shu jihatlari orqali davr xususiyati, siyosiy iqtisodiy ahvol haqida ma’lumot bera oladi. Rassomning kasbiy mahorati, portret ishlash uchun tanlagan materiallari esa uning yaratgan asarlariga takrorlanmas o‘ziga xoslik baxsh etadi. Tarixan portretning xilma-xil tur va ko‘rinishlari shakllangan: ishlanish usuli, bajaradigan vazifasi, shakli, mazmuniga ko‘ra, dastgoh (kartina, byust, grafika varag‘i) va monumental (xaykal, freska, mozaika), tantanavor parad va intim, xajviy, satirik portret tarzida tasvirlanuvchining faqat bosh qismi, beligacha, butun bo‘ybasti bilan old va yon tomonidan ishlanishi mumkin. Shuningdek, turli tarixiy davrlarda nishon, tanga, medallar yuzasiga (medal yasash san’ati) ishlangan, gemma (gliptika), medalionlarda miniatura portret keng tarqalgan. Bu janrdagi bir asarda ko‘pincha bir necha janrlar qo‘shilishi mumkin. Unda tasvirlanuvchi sof holda (zaminsiz, ya’ni atrof muhitni aks ettirmasdan), tinch holatda yoki biror faoliyati bilan ma’lum muhitda ishlanishi mumkin. Shu tufayli shartli ravishda uni portret va prtret-kartina (janrli)ga ajratiladi. Uning keng tarqalgan turlaridan biri – avtoportret. Tasvirlanayotgan kishilar soniga ko‘ra, yakka, qo‘shaloq va guruh portretlarga bo‘linadi.

Portret tarixi san'ati qadimda paydo bo'lgan. Qadimgi Misrda portretning noyob namunalari (haykaltaroshlikda – Exnaton, Nefertiti va boshqa haykallar) yaratiladi. Yunonistonda shoir, faylasuf va davlat arboblarning umumlashma, ideallashtirilgan haykal potretlari ishlandi (haykaltarosh Alopekli Demetriy, Lisipp va boshqalar), ellinizm davrida dramatik obrazlar yaratishga intilish kuchaydi. Antik davr haykaltaroshlik portreti Qadimgi Rim san'atida yuksak cho'qqisiga ko'tarildi, aniq shaxsga e'tibor oshdi. Unda shaxsning individual fazilatlarini aniq ko'rsatish, ruhiy kechinmalarini ochish jarayoni sezilarli o'rin egalladi, haykal va byustlar bilan bir qatorda tanga va medallar, gemmalarga, shuningdek, rangtasvir portret ishlash keng tarqaldi. Dastgoh portretining rangtasvir namunalari bo'lgan fayyum portretlari (Misr, I—IV asrlar) ham antik san'at an'analari ta'sirida rivojlandi.

O'rta Asrlarda qat'iy liniy krnunlar bilan cheklangan portret cherkov-me'moriy ansamblining ajralmas qismiga aylandi. Ijodkorlar unda podsho, din ahillarining obrazlarini yaratdilar, diniy mazmundagi portretlarda aniq shaxslarning fazilatlarini, xususiyatlarini ifodaladilar. O'rta asrlar Xitoy ustalari asarlarida aniq shaxslar ko'pincha o'ziga xos fazilatlarini bilan yapon rassom va haykaltaroshlarining ayrim portretlarida o'tkir psixologik holat aks ettirildi.

Uyg'onish davrida uning rangtasvir, haykaltaroshlik va grafika turlari yuksak taraqqiy etdi. Faol, o'z qadr-qimmatini biladigan qo'rqmas, jasur inson qiyofasi bu davrning bosh qahramoniga aylandi. Borliqni ilmiy asosda o'rganish va shu bilimlarni amaliyotda qo'llashga intilishlar portretning yangi tizimini yuzaga keltirdi. Endilikda tasvirlanuvchi noreal makon va muhitda emas, balki insonga yaqin bo'lgan tabiat qo'ynida aks ettirildi.

Monumental rangtasvir asarlaridagi personajlar orasida rassom o'zining qiyofasini ham ishlay boshladi. Bu jarayon keyingi davr san'atida yanada rivojlantirildi (rassom Jotto, Mazachcho, A. del Kastano, D. Girlandayo, S. Bottichelli, Pyero dela Francheska, J. Bellini; haykaltarosh N. Pizano, Donatello, A. Verrokko; dastgoh haykaltaroshligida Deziderio da Settinyano, Antonio Rossellino; medallarda A. Pizanello).

Yuksak Uygʻonish davri buyuk ijodkorlari Leonardo da Vinchi, Rafael, Jorjone, Titsian, Ya. van Eyk, Rogir van der Veyden, A. Dyurer, Katta Lukas Kranax, Kichik Xolbeyn va boshqalar portretidagi obrazlar mazmunini chuqurlashtirdilar, XVII asrga kelib demokratik qarashlarning ortib borishi insonga chuqur muhabbat bilan sugʻorilgan, nozik his-tuygʻularni anglash va tasvirlashga qaratilgan toʻlaqonli va harakatga boy portretlarni maydonga keltirdi, guruh portreti rivojlana boshladi (Rembrandt, Xale va boshqalar). Avtoportret shu izlanishlar mahsulidir, rassom inson ruhida boʻladigan oʻzgarishlarni oʻz qiyofasida, qarash, yuzdagi mimik oʻzgarishlarda ifodalashga harakat qildi. XVIII asr portretida shaxsning ijtimoiy mavqei, jamiyatdagi oʻrni haqqoniy aks eta boshladi (Fransiyada – J. B. S. Sharden, J. A).

XIX asr portret sanʼati uslublarga boy va rang-barang. Klassitsizm, romantizm, tanqidiy realizm shu davrda ishlangan portretlarga taʼsir etdi. Inqilobiy ruh bilan sugʻorilgan (J. L. David), koʻtarinki romantik ruhda ishlangan (T. Je-riko, E. Delakrua. O. A. Kiprenskiy, K. P. Bryullov), kinoyaga boy (F. Goyya) asarlar portret sanʼatini va uning rang-barangligini namoyon qiddi. XIX asr oxirgi choragida portretda tasvirlanuvchining ruhiy holatlarini tabiat bilan bogʻlay boshladilar. portretda ham impressionistlar (E. Mane, O. Renuar, O. Roden va boshqalar), postimpressionistlar (P. Sezann, Van Gog) tasvirlanuvchining oʻzgarish shakli orqali uning toʻlaqonli obrazini yaratishga, shakllar harakatida dramatik holatlarini koʻrsatishga intildilar.

XX asr portret sanʼati murakkab va ziddiyatlidir. Bir tomonda realistik portret oʻz imkoniyatlarini yanada chuqurlashtirib, inson feʼlidagi butun nozik oʻzgarishlarni toʻliq ochishga, uning falsafiy-dunyoviy oʻy-hayollari, tasavvur va taxminlarini aks ettirishga, uning plastik tomonlarini kuchaytirishga intilsa (Germaniyada – K. Kol-vits, E. Barlax; Fransiyada – Sh. Des-po, G. Pikasso, A. Matiss; Italiyada Modilyani, R. Guttuzo; Meksikada – D. Rivera, D. Sikeyros; AQSHda – E. Uayet; Yaponiyada – Seyson Maeda; Rossiyada I. D. Shadr, M. V. Nesterov. P. D. Korin va boshqalar), ikkinchi tomonda shu davrda keng yoyila boshlagan modernizm uslubi portretga oʻz taʼsirini oʻtkazdi. Bu yoʻnalish tarafdorlari shu borada tajriba ishlarini olib borib shakl, chiziq, rang, faktura imkoniyatlaridan foydalangan holda obraz yaratishga harakat qildilar.

Sharq portret san'ati Sharq (O'rta Osiyo, Afg'oniston, Eron, Hindiston va boshqalar) miniatyura san'atida portretning nodir namunalari yaratilgan (Rizo Abbosiy va boshqalar). Jumladan, o'zbek P. san'ati ham boy tarixga ega. Bu san'at namunalari qadimgi va o'rta asrlar san'atida uchraydi (Yunon-Baqtriya, Xorazm, Kushon podsholarining haykal va tanga yuzalariga ishlangan bo'rtma tasvirlari), Amir Temur va temuriylar, Shayboniylar hamda Boburiylar davri san'ati (Kamoliddin Behzod, Mahmud Muzahhib, Muhammad Murod Samarqandiy va boshqalar)dagi miniatyuralarda ma'lum darajada taraqqiy etgan. Nafis (mo'jaz rasm) miniatyura taraqqiyoti davomida bir asar ustida bir necha san'atkorlar ijodiy hamkorlik qilgan, kishilar qiyofasi, yuzini tasvirlovchi musavvir nomiga chehrakushoy (yuzni ochuvchi) yoki chehra so'zi qo'shilgan. Ayniqsa, boburiylardan Akbar va Jahongir davrida ayrim shaxslar tasviri bilan birga guruh (ko'plab a'yonlar ishtirokidagi) portret yaratish taraqqiy etgan. Ushbu portretlardan keyinchalik yevropalik rassomlar (Rembrandt, J. Reynolds va boshqalar) ma'lum darajada o'rgangan, ilhomlangan. XX asrning 30—50-yillaridan zamonaviy rangtasvirdagi portret rivojlandi. Shu davrda uning hamma ko'rinishlari (portret, avtoportret, guruh portret, portret-kartina, tarixiy portret va hokazo)da asarlar yaratildi. Bahrom, L. Nasridsinov, Sh. Hasanova, A. Abdullayev, O'. Tansiqboyev, M. Nabiyeu va boshqalar dastlabki namunalarini yaratdilar, 50—60-yillardan uning diqqatga sazovor namunalari yaratildi: „Uzbek portreta“ (O'. Tansiqboyev, 1927), „Alisher Navoiy“ (V. Kaydalov, 1940, 1947), „Abu Rayhon Beruniy“ (M. Nabiyeu, 1950, 1972), „M. Turg'unboyeva“ (Ch. Ahmarov, 1951), „Yunus Raja-biy“ (N. Qo'ziboyev, 1954), „Keksa kolxozchi portreti“ (R. Ahmedov, 1956), „Hamza“ (M. Saidov, 1968) va boshqa Bugungi kunda uzbek P. chiligi jahon san'ati rivoji fonida o'z mavqei va o'rniga ega. B. Jalolov, A. Ikromjonov, S. Raxmetov va boshqalarning asarlarida zamon ruhi Sharq va G'arb san'ati an'analari sil-silasida o'z aksini topgan.

Badiiy adabiyot – personaj tashqi qiyofasining tavsifi, tasviri; badiiy obraz yaratish vositalaridan biri portret harakteri asar janriga hamda yozuvchining ijodiy metodi va individual uslubi xususiyatlariga bog'liq bo'ladi. Odatda, portret personaj xarakterining yozuvchi eng muhim deb hisoblagan jihatlarini ochib beradi. U adabiyotda qadimdan mavjud. Tasvir vositasi sifatida o'zgarib takomillashgan. Xalq og'zaki ijodida inson individullashgan shaxs sifatida tasvirlanmaganligi uchun uning portreti ham ko'pincha

mavhum, umumiy xarakterga ega. Folklorda portret mifologik, fantastik yoki an'anaviy tarzda yaratiladi. Shuning uchun aniq ijtimoiy, tarixiy, milliy va individual belgilardan mahrum bo'ladi. Masalan, „Alpomish“ dostonida devlar portreti mubolag'a bilan berilgan: To'qson qarich edi uning hassasi, Sarhovuzdan katta edi kosasi. Qadimgi g'arb va sharq adabiyotlarida ham portret ko'pincha mavhum, an'anaviy harakterda bo'lgan. Masalan, g'azallarda yorning tashqi qiyofasi oy, quyosh, yulduz, tun va kun kabi narsalarga nisbatda ko'rsatilgan. Realist yozuvchilar tashqi qiyofani batafsil tavsiflaydilar, unda davr va hayot tarzi bilan bog'liq holda ro'y bergan o'zgarishlarni aynan aks ettiradilar (masalan, Abdulla Qodiriy, Oybek). XIX asr da portretning ichki yoki psixologik (ruhiy) portret deb atalgan turi tarqalib, unda personajning harakteri – belgilari va ruhiy kechinmalari majmui ochib beriladi (Abdulla Qahhor, Odil Yoqubov). Adabiy portret – atoqli shaxs, ya'ni yozuvchi, rassom, jamoat arbobining hayoti va ijodi haqidagi ocherk alohida janr hisoblanadi. Ma'lumki, har bir davrning usta rassomlari bo'lgan. Ular portret asarlarida zamondoshlarning go'zal qiyofasini obrazlarini yaratib, keyingi avlodlarga meros qilib qoldirgan. Uyg'onish davrining buyuk nomoyondasi Lenardo da Vinchining „Avtoportret“, „Jakonda“ asari, Velaskesning „Papa Inokentiy X“ portreti shular jumlasidandir.

Gollandiyalik rassom Rembrandt kabi ko'pgina Yevropa rassomlari ham ajoyib portretlarni yaratib nom qoldirdi. XIX asrning birinchi yarmida yashab ijod qilgan buyuk rus rassomlari O. Kiprenskiy, V. Tropinin, A. Venetsianovlar rus portret san'atining asoschilari bo'ladilar. Ular XVIII asr portretchilik an'anasini davom ettirib, insonni tasvirlashga yana ham zo'r e'tibor bilan qaradilar, portretlar psixologiyasiga katta ahamiyat berdilar, rassomchilik mahoratini oshirdilar.

O. A. Kiprenskiy portret san'atining muvaffaqiyati shundaki, rassom o'z zamondoshlarini portretlarida dastavval insonning go'zal ma'naviy dunyosini, qadr-qiymatini, uning orzu-o'ylarini, kechinmalarini tasvirladi. U qator asarlarni, shu jumladan ijodning cho'qqisi bo'lgan A. S. Pushkin (1827) portretini yaratdi. Taniqli shoir siymosi bu portretda har jihatdan juda mukammal ochib berilgan. Asarda shoirning tashqi qiyofasi

bilan birga, undagi ruhiy ko‘tarinkilik, bitmas-tuganmas ijodiy ilhom sohibi ekanligi juda mohirona tasvirlangan.

Uning zamondoshlaridan biri V. Tropinin bizlarga asosan „Pushkin“, „Gitarachi“, „Bagration“ portretlari muallifi sifatida tanilgan. Uning 1823-yilda yaratgan „To‘r to‘quvchi qiz“ portreti istarasi issiq, yoqimli shahlo ko‘z qiz qiyofasini aks ettirdi. Ularning izdoshlaridan biri A. Venetsianovdir. U birinchi bo‘lib san‘atga dehqon obrazlarini olib kirdi va birinchi bo‘lib tabiatning poetik obrazini yaratdi.

20 yillarda yaratgan „Yoz“, „Ekinzorda“ asarida – tabiat va inson obrazini, dehqonlarni mehnat jarayonini ifodalab uyg‘unlashtirib bergan. U „Zaxarka“ portretida mehnatkash bolani ichki dunyosini ochib bergan. XIX asrda realistik portret sohasida Kramskoy, Repin, N.Vasnetsov, V.Serov kabi ulug‘ rus rassomlar ijod qildilar. N.Kramskoyning N.Nekrasov, P.Tretyakov, L.Tolstoy, I.Repinning V.Stasov, M.Musogorskiy portretlari bunga yorqin misol bo‘la oladi.

XX asrning ikkinchi yarmida o‘zbek portret san‘ati yuksalib rivojlandi. Portret sohasini Lutfulla Abdullayev, Abdulhay Abdullayev, Raxim Ahmedov, Malik Nabiyevlar samarali ijod qilib kelmoqdalar. Lutfulla Abdullayevning „Mulla to‘ychi Toshmuhamedov“, „Y. Axunboboyev“ portretlari realistik an‘analarda mohirona tasvirlangan. Abdulhay Abdullayev birinchi o‘zbek portretchi rassomlardan biri bo‘lib, portret sohasida salmoqli ijod qiladi. U o‘z zamondoshlari, ziyolilarni, olimlarni adabiyot va san‘at namoyondalarini portret galleriyasini yaratib katta muvaffaqiyatlarga erishdi.

„Abror Xidoyatov Otello rovida“, yozuvchi „Oybek“ portreti muallifining shoh asarlaridan bo‘lib, Otelloni o‘ychan boqishi, gavda harakati portretga romantik ko‘tarinkilik ruhini baxsh etgan. Unda yuz ifodasi psixologik holati mohirona tasvirlangan. Oybek portretida shoir siymosi kompozitsiya jihatidan juda chuqur va mukammal ochib berilgan. Rassom bu asarda inson qiyofasini abadiylashtiribgina qolmay, balki hamma yuksak insoniy fazilatlar egasi, otash qalb, xayajon va tashvishga to‘la buyuk yozuvchining jonli portretini yaratdi.

Rahim Ahmedov portret janrida hayotga chuqurroq yondoshdi. Inson ichki kechinmalarini, his-tuyg'ularini, orzularini, insonning go'zallik qalbini o'z asarida ochib beradi. Uning „Ona o'ylari“, „Surxandaryolik ayol“, „Dehqon portreti“ yorqin misol bo'la oladi. Malik Nabiyeu asosan portret janrida zamondoshlari bilan bir qatorda tarixiy allomalar obrazini ham yaratish ustida ko'p mehnat qiladi. U 1952-yili „Beruniy“ obrazini yaratdi. 1993-yili buyuk sarkarda „Amir Temur portreti“ni yaratdi. Portret kompozitsiyasini yaratishda rassomlarning o'ziga xos uslubi mavjud, u adabiy qo'lyozma, etnografik xujjatlardan unumli foydalanadi.

Portret mazmuniga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi: kalla portreti, ko'krak qiyofali portret (byust), yarim gavda portret, butun gavda qiyofasi portreti, portret kartina, guruhli portret, miniatyura portreti va hokazo.

Portret kompozitsiyasining tuzilishida insonning tashqi va ichki qiyofasi, uning ruhiyati, shuningdek qo'li, o'tirish holati, liboslari, interyerdagi predmetlar asosiy vosita sifatida muhim rol o'ynaydi. Har bir rassom portret yaratishda o'z tajribasi, usuliga tayanadi. Bunga har xil kutilmagan holatda, rang va texnikada bajarilgan portretlar dalil bo'la oladi. Bahodir Jalolovni kinorejissyor „Komil Yormatov“ portreti shu fikrimizni tasdiqlaydi.

Shuning uchun portret yaratishda yoshlar ulug' portret ustalari tajribasini o'rganib. Ularda unumli foydalanishlari lozim. Portretchi rassom avval tasvirlanuvchi bilan chuqurroq tanishib, bir muncha davrda uni kuzatib, suhbatlashib, uni asosiy harakteri, xususiyatlarini, ichki va tashqi dunyosini yaxshi o'rganishi kerak, M. Nesterovning shogirdi P. Korin doim bu amallarga sodiq qolib A.Tolstoy, N.Kachalov, M.Nesterov, N.Saryan portretlarni shu tarzda yaratdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

O'zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil

Narodnoye dekorativnoye iskusstvo O'zbekistana, Albom, M., 1955; Rempel L. I.;

Arxitekturniy ornament O'zbekistana, T., 1967;

Raufov Yo. Naqqoshlik, T., 1973;

Zohidov P., Me'mor olami, T., 1996;

O'zbekiston san'ati, T., 2001.